

Dalia Grinkevičiūtė ir Justinas Marcinkevičius

VALENTINAS SVENTICKAS

Talentingos tremties rašytojos Dalios Grinkevičiūtės atsiminimų apybraiža *Lietuviai prie Laptevų jūros* pirmą kartą buvo išspausdinta žurnale *Pergalė* (dabar *Metai*) 1988 m. rugpjūčio mėn. Taką šiai publikacijai pramynė poeto Justino Marcinkevičiaus straipsnis „Reabilituota – 1970 metais“, pasirodęs savitiraštyje *Literatūra ir menas* 1988 05 28 d., ir kito rašytojo – Kazio Sajos – pastangos. Šis straipsnis – apie publikacijų aplinkybes ir Marcinkevičiaus vaidmens vertinimus.

Dalia Grinkevičiūtė Justino Marcinkevičiaus kūrybą ir laikyseną labai vertino. Dėl to viešnia iš Laukuvos su atsiminimų rankraščiu 1987 07 16 d. atėjo pas poetą į namus. Laptevų jūros tremtinių brolijos „Lapteviečiai“ pirmininkas Jonas Markauskas, skaitydamas pranešimą konferencijoje Grinkevičiūtės 90-osioms gimimo metinėms paminėti (2017 05 27 d., Laukuva), apie tą susitikimą pasakė, kad Grinkevičiūtė, „nesulaukusi tikėto dėmesio (kokį išreiškė Andrejus Sacharovas, perskaitęs jos tremties paliudijimus, įteiktus jam Maskvoje 1977 m. ir atspausdintus Paryžiuje 1979 m.), savo draugei Aldonai Šulskytei verkdamą guodėsi, kad prarado poetą“. Apie susitikimą su poetu Dalia yra pasakojusi ir savo buvusiai bendradarbei Adolfinai Striaukienei (iš autoriaus pokalbio su Striaukiene 2021 11 23 d.). Skaitydamas jis labai susijaudinęs, žmona užeidama vis raminusi, Marcinkevičius pasiūlęs Daliai pasivaikščioti, kad paskaitytų pats vienas. Rankraščio nepasilikęs. Dalia nusiminusi. Pačios Grinkevičiūtės ir Šulskytės spausdintuose rašiniuose žodžių apie šiuos įspūdžius nepavyko aptikti. Dalios Kotrynos Baliutavičienės (beje, Grinkevičiūtės pusseserės) knygoje *Dalia* (2017) taip pat. Taigi kalbame apie impulsyvaus reagavimo žodinius liudijimus. Galėtume apie tai iš viso nekalbėti, bet teko patirti, kad tremtinių tarpusavio ir viešuose pokalbiuose tas faktas, ne kartą akcentuotas Markausko, vis paminimas. O tremtiniai yra jautri bendruomenė, jos nuotaikų negalima nepaisyti.

Pats Marcinkevičius straipsnyje „Reabilituota 1970 m.“ pasakoja: užėjusi nepažįstama moteris, ištiesusi popierių pluoštą, prašydama perskaityti. Cituoju: „Pagalvojau apmaudžiai: dar viena rašanti... Mintyse jau ėmiau kurti diplomatišką, mandagų atsakymą, svarstyti, į kurią redakciją ją nukreipti. Rodos, net paklausiau, ar jau spausdinosi respublikinėje spaudoje. Tuo pačiu metu pirmajame rankraščio puslapyje perskaičiau: mūsų šeimą – tėvą, motiną, brolių ir mane – išvežė 1941 m. birželio 14 d. 3 val. nakties. Pirmą kartą skaičiau tokio pobūdžio rašinį – buvusios tremtinės atsiminimus, kančių paliudijimą, sutrypto teisingumo šauksmą.“¹ Ir toliau: „Skaičiau tos nepažįstamos moters atsiminimus rydamas ašaras ir vis klausdamas mintyse: už ką?“ (p. 195).

Marcinkevičiui, kaip suprantu, papriekaištaujama dėl to, kad jis nepasiliko rankraščio ir neprižadėjo rūpintis jo publikavimu. Iš čia palyginimas su kitokiu Andrejaus Sacharovo elgesiu.

Marcinkevičius panašiais atvejais ne visada būdavo drąsuolis. Buvo įbaugintas nuo jaunų dienų, kai jį, šešiolikmetį, sovietai mėnesiui pasodino į Marijampolės kalėjimą. Pastangas saugotis reikėtų sieti su šia ir kitomis panašiomis patirtimis. Net ir tuo laiku, kai jau buvo sovietų pripažintas garsus poetas, liko KGB stebėjimų lauke. Įsidėmėta, kad neprisidėjo prie Aleksandro Solženicyno smerkėjų, kai to buvo reikalaujama. Poetas Algimantas Baltakis pasakojo, kad po profesoriaus Jono Kazlausko žūties (1970 m.) saugumiečiai, sumanę sukurti jo savižudybės versiją, kamantinėjo ir jį, ir Marcinkevičių, ir Alfonsą Maldonį (buvo Kazlausko bendrakursiai, Marcinkevičius draugavo su juo nuo gimnazijos), jie jautėsi esantys sekami, tarp Marcinkevičiaus lankytojų būdavę provokatorių. To meto tikrenybės paliudytų Grinkevičiūtės patarimas Kaziui Sajai nelaikyti jos rankraščio namuose. Jeigu tęstume palyginimą su Sacharovu, – pastarasis buvo pasukęs disidentu keliu (jau žinojo, kad jo bute yra pasiklausymo įranga), o Marcinkevičius – tolesnio legalaus kūrybinio reiškimosi. Skirtingos pozicijos.

Dabar atkreipkime dėmesį į datas ir kitus faktus. Nuo to laiko, kai Grinkevičiūtė parodė savo atsiminimus Marcinkevičiui, iki jo straipsnio *Literatūroje ir mene* nepraėjo nė metai (1987 07 16 – 1988 05 28). Straipsnyje daug Grinkevičiūtės atsiminimų citatų ir persakymų, išrankiota ir įvertinta visa, kas svar-

1 Straipsnis vėliau perspausdintas Justino Marcinkevičiaus knygoje *Tekančios upės vienybė*, Kaunas: Santara, 1994. Čia ir toliau cituojama iš šios knygos, jeigu nenurodyta kitaip. Savaitraštyje straipsnis pavadintas „Reabilituota – 1970 metais“, knygoje – „Reabilituota 1970 m.“.

biausia. Ar galėjo Marcinkevičius per pirmą skaitymą ir trumpą Grinkevičiūtės apsilankymą pasidaryti tiek nuorašų? Beveik neįtikėtina. Apie tai yra pagalvojęs ir Saja (remiuosi TV žurnalistės Aušros Kalinauskienės užrašais), kuris spėliojo, kad Marcinkevičius visgi buvo pasilikęs rankraštį dienai kitai ir kai ką persirašęs. Tačiau viena darosi aišku – Grinkevičiūtės atsiminimai jam rūpėjo, grįžo prie jų ir parašė straipsnį, kuris sudarė sąlygas dar sovietinėje Lietuvoje cenzūros sąlygomis atsiminimus išspausdinti. Gali būti, kad šiam žingsniui jį paskatino ir partiti skaitymo įspūdžiai, ir šiurpios autentiškos žinios apie tremtinių gyvenimą, ir sparčiai kintanti politinė situacija, visuomenės ir spaudos laisvėjimas, vieši renginiai, kuriuose apie tremtį ir lagerius pradėta daugiau kalbėti. Žiūrėdami į Marcinkevičiaus kūrybos ir veiklos chronologiją, turėtume matyti, kad jis buvo įgijęs nuojautą, ką kada galima pradėti sakyti.

Kaip apibendrinti?

Reikėtų skirti tai, kas asmeniškai ir kas vieša. Grinkevičiūtės aplinkos žmonės, vertindami pasakojimą apie impulsyvius jos įspūdžius po susitikimo, gali turėti savo nuomonę dėl vieno konkretaus epizodo. O štai Marcinkevičiaus straipsnį „Reabilituota – 1970 metais“, įkvėptą Grinkevičiūtės atsiminimų, perskaitė daugybė žmonių. Tai vieša. Straipsniu pasiremdamas žurnalas *Pergalė* gana greitai, 1988 m. rugpjūčio mėnesį, išspausdino memuarinį pasakojimą „Lietuviai prie Laptevų jūros“. (Rankraštį ir mašinraštį pateikė Saja.) Straipsnis buvo pirmosios publikacijos taranas. Taigi akcentus reikėtų dėlioti supratinčiau. Marcinkevičiaus vaidmens nemenkinti. Jis nepuolė į ugnį tuoj pat, bet netrukus padarė daug ką nulėmusį darbą. Kas kitas būtų galėjęs taip vykusiai padaryti? Kieno kito straipsnį tokia tema sovietinis savaitraštis būtų spausdinęs 1988 metų pavasarį?

*

Į minėtą Justino Marcinkevičiaus straipsnį „Reabilituota – 1970 metais“ netrukus už Atlanto reagavo Tomas Venclova. Tas reagavimas liko Marcinkevičiaus atmintyje, nes po trijų metų užsirašė: „Susidarė įspūdis, kad p. Venclova uždušęs atbėgo į „Amerikos balso“ studiją specialiai sumenkinti šios publikacijos ir, žinoma, jos autoriaus. Betgi kodėl p. Venclova tylėjo apie tremtinius gyvendamas Lietuvoje?“².

2 Marcinkevičius Justinas 2018. „Taburetė virš galvos“, in: Justinas Marcinkevičius, *Amžiaus pabaiga*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, p. 519.

Pastaroji replika kiek per stipri. Turbūt tylėjo, bet ką galėjo apie tai rašyti iki 1977 m., kai emigravo? Tačiau tremties realijas bus žinojęs, nes nuo 1976 m. Venclova buvo Lietuvos Helsinkio grupės narys ir vienas iš jos steigėjų.

Nepasitaikė išgirsti, ką Venclova tada pasakė „Amerikos balso“ laidoje. Bet nemanau, kad iš esmės ką nors kita, negu išspausdino Čikagoje leidžiamo dienraščio *Draugas* kultūros priede 1988 07 16 d. Tai jo straipsnis „Apie viešumą ir pusiau viešumą“. Tame straipsnyje Venclova pasveikino Marcinkevičių, parašiusį reikalingą ir tinkamą straipsnį, paminėjo, kad Grinkevičiūtės atsiminimų komentarai „iš esmės teisingi“, apskritai apie trėmimus pasakyta „daug tiesos“. Ir kartu išsakė priekaištų. Iš straipsnio „Reabilituota – 1970 metais“, cituoju, „turėtų sekti, kad socializmo priešai Lietuvoje vis dėlto buvo kalti“. Bet tokio teiginio Marcinkevičiaus straipsnyje nebuvo, jis jam primetamas.

Venclova su poleminiu įkarščiu sušunka: „Ar priešiškus socializmui, dargi stalinistiniam socializmui, yra nusikaltimas, už kurį reikia grūsti žmones į ledinį kapą?“. Su kuo jis polemizuoja? Su Marcinkevičiumi, kuris parašė, kad „išvežimus reikia laikyti neteisėtomis, antikonstitucinėmis akcijomis ir kvalifikuoti juos kaip stalinizmo nusikaltimus prie lietuvių tautą“? Kuris ten pat parašė: „Koks menkas, koks vargingas, koks žiaurus jų socializmas“? Kuris, rašydamas apie trėmimus, savo požiūrį ir jausmus išliejo vis kartodamas „Už ką?“.

Vieną pretenziją reikia vertinti kaip nesusipratimą arba nenorą suprasti, pasitikrinti.

Perskaitęs Marcinkevičiaus straipsnyje cituojamus atsiminimų fragmentus, Venclova rašo supratęs, kad Vakaruose spausdintieji ir Marcinkevičiui duotieji paskaityti pasakojimai nėra tapatūs. Ir vis tiek, užsimojęs pasmerkti „pusiau viešumą“, prikiša Marcinkevičiui, kad jis nutylėjęs žinias apie gydytojos Grinkevičiūtės skaudžias patirtis Laukuvoje. Betgi tame pasakojime, kurį gavo paskaityti Marcinkevičius, apie tai nieko nebuvo! Tekstas baigėsi Grinkevičiūtės įstojimo į Omsko medicinos institutą epizodu.

Venclovos išsakyta prielaida, kad Vakaruose spausdintų Grinkevičiūtės atsiminimų Marcinkevičius nebuvo skaitęs, visiškai pagrįsta. Iš pastarojo pasakojimo apie Grinkevičiūtės apsilankymą 1987 m. vasarą darosi aišku, kad jos pavardė jam nieko nesakė. Pasitiko kaip „dar vieną rašančią“ ir kalbėjosi atsainiai, kol neatsivertė rankraščio. Ką patyrė – čia jau sakyta.

Gerai, fiksuokime padėtį ir, sakykime, indėlių.

Ne kas kitas, o Venclova pasiūlė Čikagoje leidžiamam dienraščiui *Draugas* išversti ir išspausdinti Grinkevičiūtės 1976 m. rusiškai parašytus atsiminimus „Lietuviai tremtiniai Jakutijoje“, anksčiau spausdintus rusų disidentų žurnale *Память (Pamjat’)*, 1979 m., Nr. 2. Vertimą (Pauliaus Vaduvio) *Draugo* kultūrinis priedas išspausdino 1981 m. sausio 17 ir 24 d. numeriuose. Puiku. (Yra daugiau įvairaus laiko Grinkevičiūtės kūrybos publikacijų ir knygų, kurioms pradžios straipsnius rašė Venclova.) Atsiminimai pradėjo plisti įvairiais būdais, ne tik lietuviškai. Tačiau sovietinėje Lietuvoje jie, deja, labai mažai kam buvo žinomi. Lietuvoje kitą, jau lietuviškai vėliau parašytą atsiminimų versiją Grinkevičiūtė rodo Marcinkevičiui 1987 m. liepos 16 d. (netrukus ir Sajai). Marcinkevičiaus straipsnis apie Grinkevičiūtę ir jos atsiminimus, pakartosisiu, išspausdinamas *Literatūroje ir mene* 1988 m. gegužės 28 d. Jis padaro didelį įspūdį. Tuometinis *Literatūros ir meno* tiražas buvo 48094 egzemplioriai.

Bet dabar ne apie tai. Dabar apie publikacijos laiką, sąlygas ir straipsnio pobūdį.

Tai, ką toliau sakysiu, bus puikiai suprantama žmonėms, kurių sąmoningo gyvenimo didesnioji dalis tekėjo susovietintoje Lietuvoje. Jaunesniems mažiau bus suprantama, bet ką padarysi, – bent informaciją reikia pasakyti.

Tą straipsnį Marcinkevičius, „žinomas tarybinis poetas“, rašo ne amerikose, o sovietiniame Vilniuje. Rašo savaitraščiui, kurio turinį prižiūri komunistų partija ir glavlitas (cenzūra). Taip, jau 1988-ieji, perestroika, bet visa kontrolės mašinerija tebeveikia. Ir štai jis rašo apie sovietijos nusikaltimus lietuvių tautai, ragina juos išaiškinti, pasakyti tiesą.

O Venclovai, rašančiam laisvame pasaulyje, kur jokios cenzūros nėra, kaip lengva varžovo balsu pasakyti, kad parašyta ne viskas, kad tėra „pusiau viešumas“.

Tas Marcinkevičiaus straipsnis jausmingas, informatyvus, grįstas tam laikui tinkamais argumentais. Ir nuoširdus, ir savaip gudragalviškas, sutaikytas su publikacijos politinio laiko galimybėmis, kad būtų pasiekta rezultato. Jis sąmoningai cituoja oficialius sovietinius leidinius ir parodo, kad trėmimai be teismo prieštarauja „tarybinei baudžiamajai teisei“, kad ištrėmimu – pagal tą pačią teisę – negalėjo būti baudžiami asmenys, nesulaukę 18 metų (o juk vežė ir vaikus, Grinkevičiūtei buvo keturiolika), kad išvežimų akcija prieštaravo Lietuvos TSR konstitucijai ir buvo nusikalstama. Viena yra ką nors išrekti publicistine kalba. Ir kas kita eiti ką tik minėto argumentavimo keliu. Marcinkevičius taip pat sąmoningai, ir vėlgi „prisitaikėliška“, sovietizmą vadino stalinizmu ir internacionalizavo savo argumentaciją: iš Grinkevičiūtės atsiminimų išskyrė taurų

leningradiečių poros poelgį (jiedu atnešė maisto barake badaujantiems lietuvių vaikams), kaunietę rusę, žegnone išlydinčią kaimynus lietuvius, susodintus į trėmikų sunkvežimius, minėjo kitų tautų žmones, nutremtus prie Ledjūrio. Pasitelkė žymaus tarybinio poeto Aleksandro Tvardovskio tėvų likimo piešinį, Čingizo Aitmatovo citatą ir pan.

Visa tai supinta su gausybe vykusiai parinktų Grinkevičiūtės atsiminimų citatų, išsakyta jaudinančia kalba, suasmeninta. Antras straipsnio skyrelis, pasakojantis, ką išgyveno vienuolikmetis Marcinkevičius savo tėvų troboje 1941 m. birželio 14-osios naktį, skaitomas kaip puiki novelė. Gali būti spausdinama chrestomatijose.

Taip, to straipsnio skaitymui šių dienų akimis kartais prireikia ironiškos distancijos. Bet dar labiau reikia supratimo, kad skaitome klasikinę istorinio lūžio laikų (1988-ieji) publicistiką. Skaitome autoritetą, kurio keliamais klausimais ir žodžiais tikėjo atgimstanti tauta ir kurio vertinimų bei siūlymų paisė valdžia. Gal dabar ir keista, bet taip buvo.

Venclova repliką apie pusiau viešumą suasmenino, bet, jeigu šį ypatumą pridengsime, tai teks pripažinti, kad jis buvo teisus. Teisus apibūdindamas bendrąją padėtį 1988-ųjų pavasario Lietuvos spaudoje. Norime rašyti ar nenorime – vis dar sutarybintos Lietuvos.

Marcinkevičiaus straipsnis, apie kurį čia rašyta, būtų tinkama tos padėties iliustracija. Jeigu palygintume minėtą *Literatūros ir meno* publikaciją ir tą patį straipsnį, išspausdintą jo knygoje *Tekančios upės vienybė* (1994). Verta palyginti! Knygoje poetas nurodo, kur ir kada straipsnis buvo išspausdintas, bet kartu štai ką prirašo: „Spausdinama iš rankraščio.“ Prierasas ne šiaip sau. Daug kas sutampa, bet tikrai ne viskas. Venclova *Drauge* replikavo Marcinkevičiui dėl posakio, kad tarp represuotųjų buvę ir kaltų, bet reikėję teisiškai įrodyti jų kaltę, taip pat dėl teiginio, kad Lietuvos gyventojų dauguma buvusi lojali tarybų valdžiai. Tad štai. *Literatūroje ir mene* tokius posakius radau. O publikacijoje iš rankraščio – ne. *Literatūros ir meno* redaktorius tuo laiku buvo Antanas Drilinga. Paklausiau, ar būta kokių nors straipsnio „Reabilituota – 1970 m.“ spausdinimo peripetijų (2021 04 17 d. pokalbis). Atsakė, kad sprendimas publikuoti kiek užtruko, „savaitę ar daugiau“, kad tekę „derinti“, bet tam „derinimui“ pakakę pokalbių telefonais. Apie tokius įvykius to laiko pareigūnai ką prisimena, ko ne, ką sako, ką nutyli. Taigi yra pagrindo manyti, kad Marcinkevičius, išklausęs „patarimų“, sutiko šį tą įrašyti publikavimo labui. Prisimindami, tarkim, poemos *Kraujas ir*

pelenai pokyčius po „pastabų ir patarimų“, galime konstatuoti, kad kartais jis yra tą daręs. Žinoma, ši prielaida tegali būti grįsta patikėjimu, kad žodžiai „Spausdinama iš rankraščio“ nekelia abejonių.

Verta taip pat pasakyti, kad publikacijoje iš rankraščio yra keturios reikšmingos pastraipos, kurioms vietos savaitraščio publikacijoje neatsirado.

Bet apie viešumo kolizijas ir Marcinkevičiaus *Literatūroje ir mene* 1988 m. parašyta:

Ką reiškia persitvarkymas, demokratija ir viešumas, kai apeinamos visai Lietuvai skaudžios žaizdos, kai dar taip neseniai iš literatūros kūrinių braukiamas buvo kiekvienas sakiny, kuriame pasitaikydavo žodis „išvežimai“ arba užuominos apie juos? Aiškinkimės, pateikim faktus, skaičius, jų analizę, stalinizmo nusikaltimų nebijokim pavadinti nusikaltimais.³

3 Marcinkevičius Justinas 1988. „Reabilituota – 1970 m.“, *Literatūra ir menas*, 1988 05 28, p. 3.